

تحول مفهوم دولت در ایران معاصر

این اثر با همکاری مؤسسه گروه پژوهشی اندیشه دینی معاصر تهیه شده است.

تحول مفهوم دولت

در ایران معاصر

از دهه‌های نخستین تأسیس قاجار تا مشروطیت

داود بیات

سرشناسه: بیات، داود، ۱۳۵۰ -

عنوان و نام پدیدآور:

تحول مفهوم دولت در ایران معاصر: از دهه‌های نخستین تأسیس قاجار تا مشروطیت/ داود بیات.

مشخصات نشر: تهران، لوگوس، ۱۴۰۳

مشخصات ظاهری: ۴۳۰ ص: ۵/۱۴×۲۱/۵ س.م.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۵۶۱۳-۹۳-۳

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

یادداشت: کتاب حاضر با همکاری مؤسسه گروه پژوهشی اندیشه دینی معاصر منتشر شده است.

موضوع:

دولت -- ایران -- تاریخ

ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق.

ایران -- تاریخ -- انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴ - ۱۳۲۷ ق.

شناسه افزوده: گروه پژوهشی اندیشه دینی معاصر

رده‌بندی کنگره: JQ۱۷۸۰

رده‌بندی دیویی: ۳۲۰/۹۵۵۴

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۹۶۵۳۲۱۱

تحول مفهوم دولت در ایران معاصر:

از دهه‌های نخستین تأسیس قاجار تا مشروطیت

داود بیات

طراح جلد: سید مهدی حسینی		ویراستار: سیدمصطفی سیدصادقی
شمارگان:	شابک:	چاپ اول:
۳۰۰	۹۷۸۶۲۲۵۶۱۳۳۹۳	۱۴۰۳

برای اطلاعات بیشتر کد فوق را اسکن کنید و به وبگاه نشر لوگوس بروید.

قیمت: ۴۳۰۰۰۰ تومان

تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن کلاً یا جزئاً، به هر شکل اعم از چاپ، فتوکپی، اسکن، صوت، تصویر یا انتشار الکترونیک بدون اجازه مکتوب از نشر لوگوس ممنوع است.

ایمیل: info@irlogos.com

تماس با مرکز پخش: ۰۹۰۲ ۱۵۴ ۰۰۴۲

فروشگاه برخط لوگوس: www.irlogos.com

فهرست مطالب

مقدمه پژوهشگرده.....	۱
مقدمه محقق.....	۵
فصل اول: چارچوب نظری و تعریف مفاهیم.....	۱۳
تاریخ مفهومی.....	۱۳
تعریف مفاهیم.....	۱۷
نقد و بحران.....	۱۷
زمان آستانه‌ای.....	۱۸
لایه‌های زمان و هم‌زمانی ناهم‌زمان‌ها.....	۱۹
زمان طبیعی و زمان تاریخی.....	۲۰
قلمرو تجربه و افق انتظار.....	۲۱
مفاهیم بنیادی.....	۲۲
تحول مفهومی.....	۲۳
مفهوم دولت.....	۲۵
ایران معاصر.....	۲۷
فصل دوم: مفهوم دولت در نیمه نخست قرن سیزده قمری (دوره بحران و ابهام).....	۲۹
۱. تحول و ایستایی مفهوم دولت در این دوره.....	۳۰
۱-۱. بحران و ابهام مفهوم دولت در دارالسلطنه تبریز.....	۴۰
۲-۱. بحران، ابهام و سخت‌جانی لایه‌های معنایی کهن در پایتخت.....	۴۸
۲. لایه‌های معنایی جدید مفهوم دولت در نخستین نوشته‌ها.....	۵۳
۱-۲. توضیح نظام سیاسی پارلمانی انگلستان (عبداللطیف شوشتری).....	۵۴
۲-۲. مفهوم نظام جمهوری (میرزا ابوطالب خان).....	۵۷
۲-۳. بارقه‌ای از مفهوم تفکیک میان سلطنت و وزارت (سیدجعفر کشفی).....	۶۰
۲-۴. دو مفهوم از مشورت (رستم‌الحکما).....	۶۹
۵-۲. بنای عدالت و پارلمان (ابوالحسن خان ایلچی).....	۷۳
خلاصه و جمع‌بندی فصل.....	۷۹

فصل سوم: مفهوم دولت در نیمه دوم قرن سیزده قمری (دوره بحران، نقد و نوآوری) ۸۱

۱. تداوم ابهام و التهاب در مفهوم قدیم دولت ۸۲

۱-۱. پالایش و قدسی کردن مفهوم دولت در دل امامت ... ۸۶

۲-۱. دولت توپ ریز و تخیلات صوفیانه (میرزا آقاسی)..... ۹۵

۱-۳. آزادی و آبادی و قانون در انگلستان (میرزا فتح خان گرمودی) ۹۹

۴-۱. پادشاه منصوب امام زمان (ع) (شهرخواستی مازندرانی) ۱۰۱

۵-۱. نقد پدیده بی‌دولتی و دولت در دولت (بدایع نگار) ۱۰۴

۶-۱. سلطنت از امور قضا و قدر است (نصرالله دماوندی) ۱۰۹

۲. ظهور مفهوم نوین دولت در عمل و زبان ۱۱۲

۲-۱. امیرکبیر و تحول مفهومی و معنایی دولت ۱۱۳

۲-۲. تجربه صدارت امیرکبیر به مثابه تکوین مفهوم نوین دولت ۱۲۸

۳-۲. ظهور مفهوم جدید دولت و تکوین زبان نوین پردازنده آن ۱۳۴

۴-۲. ملکم و تحول پارادیمیک مفهوم دولت ۱۳۷

۵-۲. آخوندزاده و مفهوم انقلابی ملت ۱۴۹

۶-۲. مستشارالدوله، روح اسلام و جان قانون دولت جدید ۱۵۴

خلاصه و جمع بندی فصل ۱۶۲

فصل چهارم: تداوم ابهام در مفهوم قدیم دولت... (دوره بحران و نقد) ۱۶۳

۱. تداوم لایه‌های معنایی مفهوم قدیم دولت ۱۶۳

۱-۱. خلافت، شبانی و ظل‌اللهی در سیاست مدن ساوجی و رساله ۱۶۴

۱-۲. رساله‌های جهادیه و تکرار لایه‌های معنایی مفهوم قدیم دولت ۱۶۸

۲. رساله‌های انتقادی ۱۷۶

۱-۲. بازگشت به قانون نظم نبوی و حقوق انسانی در رساله ۱۷۷

۲-۲. نقد دولت در سایه تجربه امیرنظام در دو رساله شرح عیوب ۱۸۱

۳-۲. اهمیت وزیر و وزارت و امتیاز فضلی در رساله سرّ مکتوم ۱۸۹

۴-۲. نقد مفهوم قدیم دولت در پرتو مفهوم حقوق ملل در رساله ۱۹۳

۵-۲. دولت مشیرالدوله، نمادی از مفهوم دولت قانون ۱۹۹

- ۶-۲. نقد مفهوم سلطنتِ فاقد اصل معین در رساله عبّرة الناظرین ۲۱۱
- ۷-۲. ظهور مفهوم استقرار کنسلیطوسیون در رساله ۲۱۵
- ۸-۲. اخذ قانون تأسیس دولت از اروپا در رساله منهاج العلی ۲۲۰
۳. بازسازی مفهوم قدیم دولت در قالب سلطنت مستقله مطلقه ۲۲۵
- ۱-۳. دفاع مطلق از شاه مطلقه در رساله توضیح المسائل ۲۲۶
- ۲-۳. سلطنت مستقل مطلق در ظل قانون شریعت در رساله ۲۲۸
- ۳-۳. وجوب شرعی سلطنت در رساله وجوب سلطنت ناصرالدین شاه. ۳۳۱
- خلاصه و جمع بندی فصل ۲۳۳
- فصل پنجم: تزلزل مفهوم قدیم دولت (دوره بحران و اعتراض)..... ۲۳۵**
۱. ماجرای رژی و مفهوم دولت ۲۳۵
۲. بورژوازی و مفهوم دولت ۲۴۹
۳. آغاز پایان مفهوم قدیم دولت ۲۵۷
۴. صداهای بازگشت به سلطنت مطلق ۲۶۳
- ۱-۴. حقوق پادشاهان در رساله تحفة خاقانیه ۲۶۴
- ۲-۴. هیئت سلطنت مختصه مقتدره در رساله تشکیل ملت متمدن .. ۲۶۸
- خلاصه و جمع بندی فصل ۲۷۵
- فصل ششم: تحول انقلابی در مفهوم دولت (دوره بحران و انقلاب) ۲۷۷**
۱. پیوند لایه معنایی انقلاب و مفهوم نوین دولت در زبان میرزاآقاخان ... ۲۷۸
۲. بحران و انقلاب: برآمدن مفهوم نوین دولت ۲۸۹
۳. ظهور مفهوم نوین دولت در شب نامه ها ۲۹۵
۴. تحول مفهوم دولت در تلگراف ها، نامه ها و فرمان ها ۳۱۱
۵. زبان مفهومی وعظ و توده ای شدن مفهوم نوین دولت در گفتمان ۳۲۹
- خلاصه و جمع بندی فصل ۳۴۵
- فصل هفتم: عینیت یافتن مفهوم دولت مشروطه ۳۴۷**
۱. مجلس اول شورای ملی؛ مکان عینیت یافتن مفهوم نوین دولت ۳۴۷
۲. قانون اساسی؛ تبلور منازعه تاریخی در ساحت زبان قانون ۳۵۶

۳۶۴	.....	۳. متمم قانون اساسی و آغاز منازعات سرنوشت ساز
۳۷۸	.....	خلاصه و جمع بندی فصل
۳۸۱	.....	جمع بندی و نتیجه گیری
۳۹۳	.....	منابع و مأخذ
۴۰۳	.....	نمایه اعلام و اشخاص
۴۰۷	.....	نمایه موضوعات و اصطلاحات
۴۱۹	.....	نمایه کتاب ها

مقدمه پژوهشکده

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مؤسسه اندیشه دینی معاصر، متشکل از جمعی از استادان و دانش‌آموختگان حوزه علمیه است که اغلب از تحصیلات عالی و مناصب دانشگاهی برخوردارند و در گذر زمان، در حوزه و دانشگاه و در رویدادها و مناسبات سیاسی و اجتماعی ایران پس از انقلاب اسلامی، همدیگر را پیدا کرده‌اند. آن‌ها پس از روبه‌رو شدن با مسائل پیچیده و دوگانه‌های تناقض‌نما در جهان کنونی و ایران معاصر، از جمله تعارض میان دین و تجدد، علم تجربی، عقل، سیاست، حقوق بشر و... به منظور ارتقای اندیشه‌ورزی و دین و بازسازی اندیشه دینی و نیز هماهنگ‌سازی آن با نیازهای نوشونده، در میانه تبحر و دین‌گریزی، نواندیشی دینی را برگزیدند. این جمع به منظور پرهیز از کارهای فکری پراکنده و نامنسجم و نیز فعالیت‌های پژوهشی فاقد راهبرد و با توجه به ضرورت برخورداری از برنامه‌های سامان‌یافته و نظام‌مند در کوشش‌های علمی و فرهنگی، به این نتیجه رسید که برنامه‌های فکری، علمی و فرهنگی خود را به صورت گروهی و در قالب مؤسسه‌ای علمی پژوهشی انجام دهد؛ از این رو مؤسسه اندیشه دینی معاصر را تأسیس کرد. این مؤسسه از اوایل دهه ۸۰ فعالیت‌های غیررسمی خود را آغاز کرد و در سال ۱۳۹۵ تحت عنوان «گروه پژوهشی اندیشه دینی معاصر»، از وزارت علوم،

تحقیقات و فناوری « مجوز فعالیت گرفت. این مجموعه، مؤسسه‌ای خصوصی و مستقل، بدون انتساب به هیچ ارگان رسمی و غیررسمی است که در کنار تأمل درباره نسبت دین و دانش‌های دینی با دانش‌های بشری و دستاوردهای مادی و معنوی جدید، مأموریت اصلی خویش را بازشناسی چگونگی بهبود و ترقی فهم دینی، در پرتو تحولات گسترده در همه سپهرهای زندگی می‌داند و با اعتقاد به اهمیت و مرجعیت منابع و آموزه‌های دینی، در کوششی نواندیشانه، در پی آن است تا از مفاهیم و فهم‌های دینی، متناسب با مقتضیات عصر جدید، صورت‌بندی جدیدی پیش نهد که هم معقول باشد و هم در چارچوب سنت دینی قرار گیرد. نواندیشی دینی با اذعان به ظرفیت چشمگیر و پویای سنت اسلامی ایرانی و با توجه به دستاوردها و اقتضائات دنیای جدید، درصدد ترسیم الگوهایی متناسب با نیازهای این زادبوم در عرصه‌های مختلف علمی است. نواندیشی دینی برای تعامل و تبادل فکری و فرهنگی در سطوح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی، اهمیت ویژه‌ای قائل است و درصدد بسط ارتباط خود با دیگر مراکز علمی و فرهنگی داخلی و خارجی است.

مهم‌ترین حوزه‌های مطالعاتی مؤسسه چنین است:

۱. مسائل نظری پیش روی اندیشه اسلامی در قلمرو مبانی؛
۲. تحولات بنیادین فکر دینی در جهان اسلام و نیز خارج از جهان اسلام؛
۳. نگرش‌های نو در حوزه فلسفه، کلام، فقه و اصول در جهان تشیع؛
۴. پیوندهای نظری میان دیدگاه‌های عقلی، عرفانی، علمی و دینی؛
۵. فرآیند ظهور و تحولات نظری دینی در حیات اجتماعی و تاریخی؛
۶. آخرین دیدگاه‌های نواندیشان دینی در جمهوری اسلامی ایران.

در حال حاضر و در راستای اهداف فوق، سه کمیته علمی «اسلام و حقوق بشر»، «مبانی اندیشه دینی» و «دین و دولت» و یک گروه پژوهشی در این مؤسسه، مشغول مطالعه و تحقیق اند. حدود چهل نفر از استادان و پژوهشگران صاحب‌نظر در دانش‌های حوزوی و دانشگاهی، در این کمیته‌ها به فعالیت‌های گوناگون علمی پژوهشی مشغول اند. مؤسسه با دعوت از صاحب‌نظران حوزوی و دانشگاهی، می‌کوشد مجموعه‌ای از افراد دغدغه‌مند و آشنا به دانش‌های حوزوی و دانشگاهی را گرد هم آورد و در جهت رفع نیازهای

علمی و پژوهشی کشور انجام وظیفه کند.

مؤسسه اندیشه دینی معاصر در چارچوب اهداف خود، تاکنون پژوهش‌های متنوعی را به سامان رسانده و به جامعه علمی عرضه کرده است و یا در دست پژوهش دارد؛ اما در راستای رسالت خود، از پژوهش‌های مستقل صاحب‌نظران محترم در حوزه نواندیشی دینی نیز استقبال می‌کند. پژوهش «تحول مفهوم دولت در ایران معاصر» از جمله این پژوهش‌ها است که به همت محقق ارجمند جناب آقای دکتر داود بیات، به سامان رسیده و به مؤسسه ارائه شده است. افزون بر ساختار مناسب، محتوای غنی و دستاوردهای جالب توجه این پژوهش در حوزه رابطه دین و دولت، این تحقیق این افتخار را دارد که زیر نظر استاد فرهیخته، مرحوم حجت الاسلام و المسلمین دکتر داود فیروزی، از اعضای مؤسس و فعال مؤسسه اندیشه دینی معاصر به انجام رسیده است. ضمن آرزوی علو درجات برای آن مرحوم و تشکر صمیمانه از جناب آقای دکتر بیات، این کتاب ارزشمند تقدیم علاقمندان می‌گردد و انتظار می‌رود صاحب‌نظران گرامی، ما را از دیدگاه‌های خود در این باره بهره‌مند سازند.

گروه پژوهشی اندیشه دینی معاصر

بهمن‌ماه ۱۴۰۱

مقدمه محقق

پژوهش پیرامون بحران معنایی مفهوم دولت به مثابه مادر بحران‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی (هم داخلی و خارجی)، یکی از الزامات گریزناپذیر زمانه‌ای است که تعلق در آن، گسست ناهم‌زمان‌ها را تشدید و عمق بحران را عمیق‌تر و روند تند فروپاشی کارکردی این نهادها را تسریع خواهد کرد. وقتی همه راه‌های ممکن و منطقی سامان‌یابی امور نابسامان (بحران‌هایی همچون آب، محیط‌زیست و ریزگردها، بی‌کاری جوانان تحصیل‌کرده، حاشیه‌نشینی، تعمیق عجیب فاصله طبقاتی، آمار بالای اعتیاد و آسیب‌های اجتماعی، بحران فرسایش اعتماد اجتماعی، شکاف‌های ترمیم‌ناپذیر سیاسی، موضوع اقلیت‌ها و اقوام، جدال سهمناک نخبگان سیاسی در طبقات فوقانی قدرت، قدرت‌نمایی عریان سبک‌های مختلف زندگی، کاهش وحشتناک ارزش پول ملی، ظهور موج توفنده نیهیلیسم، فراگیر شدن فساد اداری و اقتصادی، وقوع اعتراض‌های خیابانی مستمر و امکان تداوم آن در سال‌های پیش رو، بحران عمیق در سیاست خارجی و تنگ‌تر شدن حلقه فشارهای جهانی علیه ایران، آسیب‌های کمرشکن تحریم‌ها بر بیکره جامعه و معیشت شهروندان، زوال تدریجی طبقه متوسط و...) به نهادی منتهی می‌شود که خود درگیر بحران‌های اساسی و جدی است، لاجرم تأمل در آن، از مهم‌ترین نیازهای نظری و عملی خواهد

بود.

کتمان امکانیت، زبان مندی و تاریخت مفهوم دولت و ارائه تصویر و تفسیری از آن به مثابه آخرین و برترین تجلی نظام اندیشه، بحران آن را عمیق تر و کارکرد تاریخی آن را کژتاب تر کرده است که نتیجه آن، ظهور دولت‌ها به جای دولت، در درون دولت است؛ دولتک‌هایی در درون بیرون دولت که آن را به سان مجمع الجزایری از معانی و مضامین از هم «متنافر در نظر» و «متداخل در عمل»، شکل داده است؛ بنابراین، بحران مذکور، هم بحران در آگاهی سیاسی و هم بحران در کنش سیاسی است. اگر امور و مفاهیم تاریخ مند هستند و اگر فهم معنای امروزین یک مفهوم تاریخی، مانند دولت مدرن در ایران، وابسته به شناسایی لایه‌های زمانی حامل معانی لایه‌لایه شده است، پس ناگزیر باید به تاریخ تکوین و تحول آن مفهوم پرداخت.

نوشتار «تحول مفهوم دولت در ایران معاصر»، سیر تاریخی ظهور فهم جدید از دولت را که چونان بحرانی هولناک ظاهر شد، هم‌زمان با چالش سهمگین آن با مفهوم قدیم دولت، نمایش می‌دهد که چگونه این فهم نوین، رخداد‌های تاریخی را می‌سازد و هم‌زمان، از آن تجربیات تاریخی، تأثیر پذیرفته و ساخته می‌شود. از منظری دیگر، می‌توان گفت نوشتار کنونی، پدیدارشناسی آگاهی ایرانی در ناحیه‌ای مهم از آن، یعنی مفهوم دولت را و چهره همت خویش ساخته است. در فرایند این معناشناسی زبانی - زمانی، حرکت روح آگاهی در تاریخ و حلول آن در پیکره‌های مختلف متنئی که مفهوم دولت را در کانون فهم خود قرار داده بودند، گام‌به‌گام، رهگیری و رصد شده است؛ به این ترتیب، پژوهش حاضر با این پرسش مهم، به سراغ تاریخ معاصر رفته است که «مفهوم دولت در تعامل بی‌واسطه با تجربه تاریخی ناشی از بحران نوپدید حاصل از هویدا شدن مفهوم نوین دولت، در دوران آستانه‌ای خود، با کدامین لایه‌های معنایی خود در زبان زمانه، ظاهر گردیده و چه تحولات معنایی و مضمونی را تجربه کرده است؟» در پاسخ به این پرسش، به طرح این مدعا پرداخته شده که «مفهوم دولت در دوران آستانه‌ای ایران، با ظهور مفهوم نوین آن، دچار بحران و ابهام گردیده و به تدریج در ارتباط دیالکتیکی با تجربه تاریخی، لایه‌های زبانی و زمانی نوین را در کنار لایه‌های قدیم، درون خود جذب کرده و با تأسیس مجلس شورای ملی، با تحول پارادایمی

مواجهه و مفهوم دولت مشروطه، به مثابه آخرین تجلی آگاهی ایرانی در آن برهه تاریخی ظاهر شده است.» از این رو با بهره‌گیری از کلیات چارچوب نظری «تاریخ مفهومی» راینهارت کوزلک آلمانی، به رهگیری تحول مفهوم دولت از طریق کاربست مقوله‌هایی چون «نقد و بحران»، «زمان آستانه‌ای»، «قلمرو تجربه و افق انتظار»، «لایه‌های زمان» و... به بررسی ظهور فهم در زبان و تعامل آن با تجربه تاریخی در دوره تاریخی مدنظر پژوهش، پرداخته‌ایم.

مفهوم دولت در ایران معاصر همانند بسیاری از مفاهیم بنیادی دیگر که در دوران آستانه‌ای تاریخ خود، با تحولی انقلابی مواجه می‌شوند، در معرض اضطراب، التهاب و ابهام ناشی از دگرگونی مضمونی و معنایی واقع شده است. با جنگ‌های ایران و روس که در تاریخ جدید ایران، نخستین و مهم‌ترین رویارویی دو مفهوم قدیم و جدید از دولت بود، اولین لرزه‌های معنایی در بنیادهای مفهومی دولت ماقبل مدرن قاجاری، به وقوع پیوست. هزیمتی که بر سپاه ایران در جنگ با روسیه وارد شد، نقطه‌آغازی بود بر پایان مفهوم قدیم دولت و شروعی بر مفهومی نوین از دولت که اولی حامل بار شکست و دومی عامل پیروزی بود. جنگ ایران و روس، به ظاهر، رویارویی هم‌زمان دو نیروی هم‌زمان به چشم آمد، اما در اصل، در کنار هم واقع شدن دو امر ناهم‌زمان بود. دو مفهوم از دولت، به سان دو هویت و دو ماهیت جدا از هم و درعین حال، مجاور هم که نشانی آشکار از هم‌زمانی ناهم‌زمان‌ها، در خود داشتند، در دوره جدید ایران، در دو حوزه مختلف زبانی و تاریخی، به سان دو روح در یک جسم، در درون دولت بالیدند، دو روحی که همچون شبیحی بر بیکر دولت وارد شدند و آن را از ریخت و ساخت انداختند.

با وقوع انقلاب مشروطه و بسط ایده‌ها و مفاهیم نو و تأسیس دولت جدید، تاریخ ایران به تعبیر کوزلک و طباطبایی، وارد دوران آستانه‌ای خود و شاهد هم‌زمانی امور ناهم‌زمان شد. این پدیده، از یک سو، مقدمات گسست و از دیگر سو، زمینه پیوست زبان و نظام مفاهیم دو دوره قدیم و جدید را مهیا کرد. ضرباهنگ تند زمان مدرن، مضامین نو را در قالب مفاهیم و واژگان زبانی زمان کند سنت ریخت و لایه معنایی کاملاً متفاوتی با لایه‌های معنایی قدیم به وجود آورد. این مضامین، متضمن آگاهی

جدید و حامل و موجد بحران بوده و هستند. بررسی این لایه‌لایه‌شدگی معانی و مضامین درون مفهوم دولت و سیر تحول معناشناختی و پارادیمیک آن در متن منابع زبانی و نیز در بستر تاریخ اجتماعی و سیاسی دوران آستانه‌ای ایران، محور اصلی پژوهش حاضر است.

تاریخ مفهومی، مفهوم دولت را در دو ساحت زبانی — بیانی و اجتماعی — تاریخی و فرایند پر و خالی شدن مضمون آن در زمینه تاریخی را بررسی می‌کند، نه ساخت فیزیکی و ماهیت اجتماعی — اقتصادی و یا کارکرد و ساختار خاص آن را. ما با مفهوم ثابت و منجمدی به نام دولت روبه‌رو نیستیم؛ چرا که این مفهوم به خصوص در زمان تاریخی گذار به تجدد، با لایه‌های معنایی ناهمگونی انباشته شده و تاریخت آن مضامین، تاریخت و سیالیت مفهوم دولت را بر ساخته است. هنگامی که از تاریخت دولت سخن می‌گوییم، اشاره ما به آن نوع از موجودیت عینی — زبانی است که به تناسب زمان‌های تاریخی، با مضمون و محتوایی دگرگون‌شونده جلوه می‌کند و گسست و پیوست زبانی — زمانی را در خود بازتاب می‌دهد. پژوهش حاضر، همان‌گونه که پیش‌تر نیز گفته بودیم، با الهام از اسلوب بررسی تاریخ مفهومی، به کاوش پیرامون این موضوع پراهمیت خواهد پرداخت.

این تأمل، تأمل در آگاهی کسانی است که آگاهی‌شان و بیان زبانی آن در کشاکش میان تجربیات گوناگون زندگی سیاسی و تحولات تاریخی و اجتماعی، به مفهوم دولت شکل و صورت می‌دهد و البته تأملی تبارشناسانه در تاریخ تکوین، تطور و تحول مفهوم دولت و رابطه دیالکتیکی آن با تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوران آستانه‌ای آن خواهد بود. کاوش پیرامون تحول مضمونی و معنایی مفهوم دولت به مثابه «مفهوم بنیادین» و دوران‌ساز، ما را به‌سان زمین‌شناسی که لایه‌های زمین را برای شناخت آن لایه‌برداری می‌کند، به اعماق زبان، ذهن و تاریخ اجتماعی لایه‌های زمانی می‌برد تا رسوبات زبانی - زمانی زمان‌های مختلف، شناسایی و از هم تفکیک شوند.

تأمل درباره تحول مفهوم دولت در دوره معاصر ایران، پژوهشی تاریخی و مُلهم از رهیافت تاریخ مفهومی راینهارت کوزلک آلمانی و متکی بر منابع و مستندات و

گزارش‌های مکتوب به جامانده از آن دوره تاریخی است. برای ارائه توضیحی کلی درخصوص شیوه کاری کوزلک در حوزه تاریخ مفهومی، با استناد به تفسیر پالونن، از مفسران آثار او، می‌توان اهمیت و ابعاد نظری و روش‌شناسانه اسلوب پژوهشی کوزلک را تبیین نمود. گری پالونن در مقاله «کاربست تاریخ مفهومی نسبت به خودش: از روش تا نظریه در نظریه تاریخ مفهومی کوزلک» از شش افق معنایی تاریخ مفاهیم کوزلک سخن می‌گوید:

۱. تاریخ مفهومی به عنوان زیرشاخه تاریخ‌نگاری
۲. تاریخ مفهومی به عنوان روش تاریخ‌نگاری
۳. تاریخ مفهومی به عنوان استراتژی تحلیل متن
۴. تاریخ مفهومی به عنوان نظریه خرد تحول مفاهیم (رابطه میان واژه‌ها، مفهوم‌ها و چیزها)
۵. تاریخ مفهومی به عنوان نظریه کلان تحول مفاهیم (موضوع زمان‌های تاریخی)
۶. تاریخ مفهومی به عنوان انقلابی در فهم مفاهیم

پالونن تأکید می‌کند سه سطح اول، در حوزه روش‌شناسی است و سه سطح دوم در حوزه نظریه‌پردازی و جنبه مهم کار کوزلک آن است که به تدریج از ساحت روش‌شناسی به ساحت نظریه‌پردازی حرکت کرده است.^۱ بر همین اساس، وجه مشخصه و ممیزه کار کوزلک، از دیگر فعالیت‌های مشابه و مرتبط، نظریه کلان او درباره تحول مفهومی است که آن را با نظریه بزرگ‌تر «معناشناسی زمان‌های تاریخی»، پیوند زده و یک «شیفت پارادایمی» را در مفاهیم سیاسی و اجتماعی در زمان آستانه‌ای نشان می‌دهد. پالونن از دو انقلاب در تاریخ مفهومی یاد می‌کند که در کارهای کوزلک نمود یافته است؛ اولی، توجه به شیفت پارادایمی است که از مفاهیم توپولوژیک و مکانی به مفاهیم زمانی صورت گرفته و دومی، اصرار بر ویژگی ابهام و مناقشه‌انگیزی مفاهیم به عنوان پیش شرط مطالعه سیاست، فرهنگ و تاریخ است، درست برخلاف «ایدئولوژی» مسلط بر محافل آکادمیک که می‌گوید مفهوم‌ها باید اموری غیرزمانی،

---

1. Palonen, in: Finnish Yearbook of Political Thought, p. 41.

یک پارچه و متحدالشکل و نیز به دوراز مناقشه و جدال باشند.^۱

در فصل اول نوشتار حاضر، کلیات نظری و روش شناختی تاریخ مفهومی، مورد اشاره قرار خواهد گرفت و مهم‌ترین مقوله‌های اخذشده از نظریه تاریخ مفهومی کوزلک، با برجسته‌کردن مفاهیم و مقوله‌های مهمی مانند «نقد و بحران»، «زمان آستانه‌ای»، «لایه‌های زمانی و هم‌زمانی ناهم‌زمان‌ها»، «زمان تاریخی و زمان طبیعی»، «قلمرو تجربه و افق انتظار» و «مفاهیم بنیادی» توضیح داده خواهد شد.

در فصل دوم مطالعه برخی از متون نیمه اول قرن سیزده ق، در دستور کار قرار خواهد گرفت. این رصد تاریخی منابع زبانی، نشان خواهد داد لایه‌های معنایی همانند ظل‌اللهی، پدروارگی و شبان‌وارگی، در کنار ظهور زبانی بسیار کم‌فروغ لایه‌هایی مانند مشورت و تفکیک سلطنت و وزارت، در جریان بوده و نخستین گام‌های آشنایی با لایه‌های معنایی مفهوم جدید دولت، برداشته شده است. این دوره را به علت زوال تدریجی انحصار تاریخی مفهوم قدیم دولت که چونان امری ازلی و طبیعی پنداشته می‌شد، دوره بحران و ابهام نام‌گذاری کرده‌ایم.

فصل سوم در ادامه سیر تاریخی، ظهور صورتی از نقد تاریخی مفهوم قدیم دولت را پس از مواجهه اولیه آن با مفهوم جدید دولت، بازمی‌تاباند و در کنار آن، تجربه بسیار غنی رویارو شدن فاهمه ایرانی برای نخستین بار، با مفهوم جدید دولت، در ساحت عمل و زبان، در تجربه عینی و زبانی امیرکبیر و ملکم، به تصویر درمی‌آید؛ به‌این ترتیب، لایه‌هایی معنایی نوین و دوران‌سازی مانند «قانون»، «تفکیک قوا» و «انقلاب» در آستانه آگاهی ایرانی قرار می‌گیرد.

در فصل چهارم، با منابعی مواجهیم که پس از ظهور صورتی نخستین از مفهوم جدید دولت، می‌کوشند با بازگشت به لایه‌های معنایی مفهوم قدیم دولت، بحران عارض بر آن را رفع نمایند. در این فصل، رساله‌های جهادیه نیز به مثابه صورتی از چنان فهمیدنی از مفهوم دولت، در میانه «بحران جنگ ایران و انگلیس»، بررسی خواهند شد. در این فصل همچنین خواهیم کوشید تا روح نقادی مفهوم قدیم دولت در نوشته‌های نویسندگان سال‌های پس از دهه هفتاد سده سیزده قمری را مطالعه

1. Palonen, in: Finnish Yearbook of Political Thought, p. 42.

نماییم. با وضوح معنایی دو مفهوم از دولت و با ظهور فهم، نسبت به ناکارکردی مفهوم قدیم دولت، در پرتو مقایسه با مفهوم نوین آن، رساله‌هایی نگاشته شدند که نقادی دولت را به شکلی صریح در دستور خویش قراردادند. همچنین تلاش برای دفاع از لایه‌های معنایی قدیم، به تصویر درخواهد آمد. علاوه بر این، دوره صدارت و وزارت مشیرالدوله که مهم‌ترین تلاش عملی برای تحقق مضمون مفهوم نوین دولت، پس از امیرکبیر بود، ارزیابی و تحلیل خواهد گردید.

در فصل پنجم، نخستین پیامدهای توده‌ای شدن آگاهی از مفهوم نوین دولت، در ماجرای رژی و نیز ترور ناصرالدین‌شاه، از طریق مطالعه فهم تاریخی تعیین یافته در آن رخدادها، تحلیل می‌شود. این دوره را به جهت وقوع دو رخداد تاریخی «جنبش همگانی علیه امتیاز تنباکو» و «ترور ناصرالدین‌شاه»، دوره اعتراض نامیده‌ایم. در فصل حاضر، دو مبحث مهم دیگر، یعنی کاوش پیرامون ظهور زبانی فهم نوین دولت، در میان بازگانان ایرانی، در قالب «مجلس مشورتی تجار» و نیز بازسازی مفهوم قدیم دولت، با تأکید بر «مطلقیت سلطنت مستقله»، مورد توجه واقع شده است.

در فصل ششم، با تمرکز بر فهم ظاهرشده در زبان مفهومی میرزا آقاخان کرمانی، طلوع مفهوم انقلاب در افق فهم ایرانی و پیامد چنان فهمی از دولت در تکوین انقلاب مشروطه، تحلیل خواهد شد. برای فهم چگونگی قرارگرفتن آگاهی نو در آستانه فهم توده، ظهور مفهوم نوین دولت، در زبان شب‌نامه‌ها، تلگراف‌ها، اعلان‌نامه‌ها، فرمان‌ها و وعظ و سخنرانی‌ها در دوره پراشوب انقلاب مشروطه، به بررسی و مطالعه گذاشته می‌شود. مطالعه سیر آگاهی حلول یافته در رخدادهای تاریخی منتهی به مشروطه، بخش مهمی از محتوای این فصل را دربرمی‌گیرد.

در فصل هفتم که آخرین فصل رساله است، مقصد نهایی آگاهی ایرانی در آن دوره و حلول آن در مکان مجلس شورای ملی، پس از صدور فرمان مشروطه، مورد کاوش قرار می‌گیرد. محتوای این فصل، تجلی تمام عیار منازعه تاریخی میان حامیان و مخالفان مفهوم قدیم دولت، در زبان مفهومی حقوق اساسی و قانون‌نویسی را نمایش می‌دهد. همچنین با رصد و رهگیری گام‌به‌گام ظهور آگاهی ایرانی، در مفاد مواد قانونی قانون اساسی و متمم آن و تکوین و تعیین مفهوم «دولت مشروطه» و در تقابل

با آن، مفهوم «دولت مشروعه»، نشان داده خواهد شد. در پایان و به عنوان نتیجه‌گیری، بحثی تجریدی و تا حدی متفاوت از صرف خلاصه‌گویی از حرکت تاریخی مفهوم نوین دولت و سیر آگاهی ایرانی، در تعامل با تجربه تاریخی، در ایران معاصر ارائه خواهد شد.

به رسم ادب و حق شناسی، مراتب سپاس و امتنانم را نثار عزیزانی می‌کنم که طی این سال‌ها و در فراز و نشیب روزگار ناهمساز، همراه و همیار و آموزگارم بودند. یاد استاد فرزانه و بزرگوارم، مرحوم دکتر فیرحی را که در آموختن، بسیار مدیونش بودم، گرامی می‌دارم و از اساتید عزیزم در دانشگاه مفید، دکتر یوسف خان محمدی، دکتر سیدصادق حقیقت، دکتر محمود شفیعی و دکتر سیدعلی میرموسوی که در محضرشان تلمذ فراوان کرده‌ام سپاسگزاری می‌نمایم. حیفم آمد از دکتر سیدجواد طباطبایی یادی نکنم، فیلسوف سیاستی که توفیق درک محضرش را نداشتم، اما از آثار گرانسنگ و ماندگارش در نگارش این پژوهش، به قدر بضاعت اندکم توشه‌ها گرفتم. در پایان، از همسر و دخترانم که با شکیبایی و متانت، دوری و مهجوری‌ام را تاب آوردند و دم برنیاوردند، از صمیم دل، تشکر کرده، سر تعظیم در برابرشان خم می‌کنم. امیدوارم این نوشته که به مثابه گام برداشتن‌های آغازین است، ارزش آن را داشته باشد که اهل نظر، آن را شایسته مطالعه بدانند و بشناسند.